

چکیده

گلچقانه بنايي زیارتگاهی است که هنوز هم به‌واسطه انجام آیین‌های عزاداری مورد توجه است. بنای اصلی و مجموعه پیرامونش در کوچه گلچقانه منشعب از خیابان فاضل نراقی قرار گرفته است. این بنا در سال ۱۳۸۲ به شماره ۹۰۳۲ در فهرست آثار ملی ثبت شده است. بنای اولیه شامل بقعه و شبستان مجاور بقعه و حسینیه مردانه است. مجموعه‌بخش‌های جدیدتری از جمله بخش‌های خدماتی متأخری دارد که سابقه ساخت آن‌ها به دهه ۱۳۷۰ خورشیدی بازمی‌گردد و هم‌اکنون نیز بخش‌های دیگری از جمله یک حسینیه جدید در حال ساخت است. تغییرات ایجادشده در بافت شهری این مرکز محله و همچنین مداخلات در بنا، شکل اولیه و اصیل آن را تغییر داده است. این در صورتی است که تاکنون نیز مطالعه‌ای در خصوص شکل‌گیری و سیر تحول بنا صورت نگرفته است. لذا بیم آن می‌رود که تغییرات ایجادشده درک ما را از بنا و جایگاه شهری آن فروبکاهد. این مقاله

* استادیار دانشگاه کاشان، نویسنده مسئول / jayhani@kashanu.ac.ir

** استادیار دانشگاه کاشان / mmn5135@kashanu.ac.ir

*** دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی معماری، دانشگاه کاشان / amenehfarhadi1331@gmail.com

**** دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی معماری، دانشگاه کاشان / Ghalandarizahra@gmail.com

زیارتگاه گلچقانه
کاشان: مطالعه ویژگی‌های
معماری و سیر...

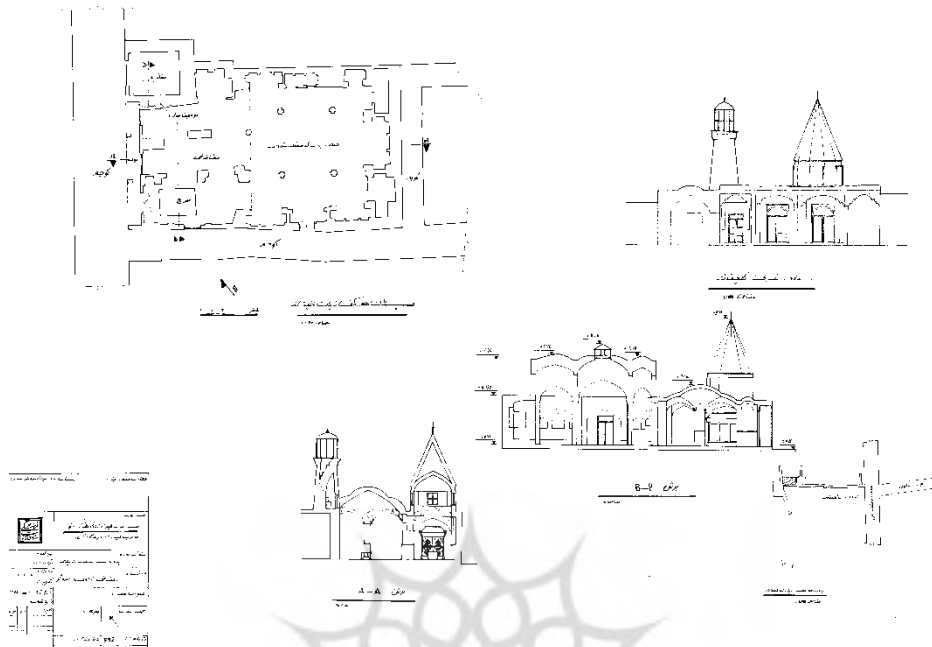
در پی مطالعه خصوصیات معماری و تاریخی بنا و از جمله شکل‌گیری و تغییر و تحولات آن است. روش تحقیق به کار گرفته شده توصیفی تاریخی است و جمع‌آوری اطلاعات از طرق مصاحبه، پیمایش میدانی و رجوع به اسناد و مدارک و متون تاریخی صورت می‌گیرد. براساس این مطالعه، بنای گلچقانه از نوع زیارتگاه‌های پیش از دوران قاجار است که کاربرد آرامگاهی نیز داشته و در پیوند با محیط شهری، به یک کانون برگزاری مراسم آیینی تبدیل شده است.

کلیدواژه‌ها: شهر تاریخی، کاشان، محله گلچقانه، زیارتگاه گلچقانه.

۱. مقدمه

در انتهای کوچه گلچقانه که منشعب از خیابان فاضل نراقی است و در محل تلاقی معبر یادشده با کوچه شهید بهی یا گذر قدیمی گلچقانه، زیارتگاهی واقع شده که در طی چند دهه اخیر بخش‌هایی از آن تخریب و بناهای جدیدی به آن افزوده شده است. میزان تغییرات از جمله فضاهای عمدتاً شهری تخریب‌شده و بخش‌های افزوده‌شده در حدی است که بیم آن می‌رود بنا ارزش و اعتبار تاریخی و فرهنگی خود را از دست بدهد. بخش‌های افزوده‌شده از نظر طرح و نحوه ساخت فاقد کیفیت و ارزش معماری‌اند و اتصال آن‌ها با بنای اصلی به تخریب برخی قسمت‌های تاریخی نیز منجر شده است. در عین حال، بخش‌های تخریب‌شده پیرامون بنا، عمدتاً فضاهای شهری بوده و از جمله میدان مقابل زیارتگاه و گذر سرپوشیده‌ای را شامل می‌شود که پیوند میان بنا و بافت محله را میسر می‌کرده و از این‌رو به آن، شأن و جایگاهی قابل توجه در محله می‌داده است. ممکن است با ادامه تغییرات یادشده، آثار باقی‌مانده موجود نیز دستخوش آسیب و یا تخریب شوند.

برای جلوگیری از توسعه تخریب‌ها و تغییرات یادشده، تهیه طرح‌های حفاظت شهری و بازپیرایی و مرمت اثر ضروری است. با وجود این، بنای مورد نظر، موضوع مطالعه و پژوهش دامنه‌داری نبوده است و عمده مطالعه صورت‌گرفته به مستندسازی و تهیه پرونده ثبت آن در فهرست آثار ملی محدود می‌شود (تصویر ۱). این در حالی است که هرگونه طرح مداخله‌ای در جهت بهبود وضعیت اثر مورد نظر، نیازمند مطالعه وضع موجود و وضع اصیل‌تر بنا در گذشته است؛ به‌خصوص که دامنه تغییرات هنوز نیز متوقف نشده است.

تصویر ۱: نقشه‌های تهیه‌شده از بنای گلچقانه برای ثبت در فهرست آثار ملی (دفتر فنی اداره میراث فرهنگی کاشان، ۱۳۸۱)

بر اساس آنچه گفته شد، این مقاله در پی پاسخ دادن به این پرسش‌هاست که آخرین وضعیت شناخته‌شده اصیل بنا و فضاهاى شهری مرتبط با آن پیش از تغییرات صورت‌گرفته چگونه بوده است؟ اصل بنا به چه زمانی بازمی‌گردد و چه تغییراتی را از سر گذرانده است؟ هدف مقاله مطالعه و مستندسازی وضعیت موجود بنا و اجزا و عناصر وابسته به آن و همچنین بازیابی شکل اصیل‌تر آن تا پیش از تغییرات اخیر است. همچنین مقاله به دنبال آن است که تا حد ممکن نحوه شکل‌گیری و سیر تغییر و تحول بنا را نیز روشن کند. مطالعات حاضر بر پایه روشی توصیفی تاریخی و با اتکا به مطالعات و مشاهدات میدانی و مستندسازی و مقایسه و همچنین مطالعات تاریخ شفاهی در پی دستیابی به هدف است. در این مقاله، بنا و بستر شهری آن مطالعه خواهند شد و نتایج مطالعه یادشده علاوه بر تفسیر و واکاوی با سایر منابع از جمله منابع مکتوب مقایسه خواهند شد تا در نهایت بازشناسی عناصر و ساختارهای بنا میسر شود.

۲. نگاهی به بستر شهری زیارتگاه

زیارتگاه گلچقانه همچون نمونه‌های پرشمار دیگر، بنایی است که ارتباط وسیعی با بستر شهری کاشان؛ مطالعه ویژگی‌های معماری و سیر... خود دارد. از این رو شناخت آن نیازمند آشنایی با بستر شهری آن است. براساس مطالعات پیشین،

کاشان که احتمالاً سابقه کهن تری دارد، طی سده‌های نخست اسلامی رشد و توسعه یافته و در دوره سلجوقی، ساختار منسجمی از گذرها و محلات را شامل می‌شده است که درون حصار قرار گرفته بودند. براساس مطالعات بیرشک، در وضعیت توسعه‌یافته دوره سلجوقی، شهر ۶ دروازه را شامل می‌شده است (بیرشک، ۱۳۷۴: ج ۳) که در اطراف شهر و در ابتدای راه‌های منتهی به آن واقع شده‌اند (تصویر ۲). از سوی دیگر، توالی چند گذر مهم که بازار کاشان نیز بخشی از آن است، از دروازه خراسان یا سوق در شمال شرق تا درب فین در جنوب غرب امتداد داشته است. محله گلچقانه یا محدوده‌ای که زمانی به این محله تبدیل شده است، در فاصله کمی از امتداد یادشده و در جنوب آن قرار داشته است. لذا توجه به امتداد گذرهای یادشده می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت و موقعیت محله گلچقانه باشد. محله یادشده بنا بر مطالعات پیشین از شمال به محلات طاهر و منصور و ملک‌آباد، از جنوب به محلات گریچه و ترک‌آباد، از غرب به محله دروازه فین و از شرق به محله درب باغ محدود می‌شده است (تصویر ۳). نزدیکی محله گلچقانه به گذرهای اصلی از جمله امتداد گذری که بازار را بر سر راه خود داشته، آن را به سایر محلات شهر و همچنین دو دروازه ملک‌آباد در شمال و درب فین در غرب محله متصل می‌کرده است. این وضعیت کم یا بیش تا اواخر دوره قاجار ادامه یافته و در نقشه‌ای بازسازی‌شده از وضعیت شهر در اواخر دوره قاجار نیز قابل مشاهده است (تصویر ۴).

با تغییرات صورت‌گرفته در نیمه نخست سده چهاردهم خورشیدی و ساخت خیابان‌های اصلی همچون فاضل نراقی، مرز میان دو محله گلچقانه و گریچه مخدوش شده و در تبعیت از موقعیت خیابان، کمی تغییر کرده است. در عین حال ساخت خیابان فاضل نراقی، محله را در دسترس قرار داده و احتمالاً باعث برخی تغییرات در آن شده است؛ از جمله در نام معابر. برای مثال نام کوچه‌ای که منشعب از خیابان فاضل نراقی است و مستقیماً به زیارتگاه گلچقانه ختم می‌شود، با استناد به نقشه بازسازی‌شده محدوده شهر کاشان در اواخر دوره قاجار (تصویر ۴)، کوچه محمدصالح بیک بوده که بعدها به کوچه فیلسوفی (به دلیل سکونت خانواده فیلسوفی در آن) تغییر نام داده است؛ اما اکنون به آن، کوچه گلچقانه می‌گویند. نام معبر شرقی غربی واقع در شمال زیارت نیز گذر گلچقانه بوده، ولی اکنون به شهید بهی تغییر نام یافته است.^۱ جدای از این تغییرات، نحوه دسترسی به زیارتگاه نیز به واسطه ساخت خیابان تغییر کرده است.

تصویر ۲: مراحل توسعه شهر کاشان از قرن ۵ تا ۷ ق (بیرشک، ۱۳۷۵)

تصویر ۳: جایگاه محله گلچقانه در بین محلات کاشان (دفتر فنی اداره میراث فرهنگی و گردشگری کاشان)

زیارتگاه گلچقانه

زیارتگاه گلچقانه در محله‌ای به همین نام واقع شده و به نظر می‌رسد نام محله از زیارتگاه کاشان؛ مطالعه ویژگی‌های

معماری و سیر...

اخذ شده است. این محله با وسعت تقریبی ۶ هکتار در بستری نسبتاً مسطح و هموار قرار دارد و

شیب اراضی از طرف جنوب غرب به شمال شرق است (اداره میراث فرهنگی کاشان، ۱۳۸۱) (تصویر ۳-۵). در حال حاضر دسترسی به زیارتگاه بیشتر از طریق خیابان فاضل نراقی و کوچه واقع در شمال آن خیابان میسر است. با ورود به کوچه تاریخی گلچقانه، گنبد رکی به رنگ آبی فیروزه‌ای دیده می‌شود و با عبور از گذر سرپوشیده، بنای کوچک گلچقانه نمایان می‌شود. انتهای شمالی کوچه گلچقانه مسقف است و طاق‌ناهایی روی دیوارهای آن قابل مشاهده است. ورودی زیارتگاه داخل گذر اصلی‌تر شرقی غربی واقع شده که در انتهای کوچه گلچقانه قرار گرفته و تا پیش از ساخت خیابان فاضل نراقی، راه دسترسی اصلی به زیارتگاه بوده است. مقابل بنا در همین گذر شرقی غربی، فضای باز بزرگی قرار دارد و در جوار آن اخیراً برخی فضاهای خدماتی ساخته شده است. این زیارتگاه شامل شبستان، حسینیه، مناره و گنبدخانه‌ای است که گنبد رکی کاشی‌کاری شده‌ای روی آن قرار دارد. قبر موجود در زیارتگاه درون گنبدخانه و زیر گنبد رکی واقع شده که در ضلع غربی شبستان و داخل یک ضریح فلزی قرار دارد. این بنا که در وضعیت امروزی فاقد حیاط یا فضای باز است، توسط دو در با دو معبر مجاور در شمال و غرب خود ارتباط می‌یابد (تصویر ۵).

تصویر ۴: نقشه کاشان در دوره قاجار (مهندس مشاور شهر و خانه، ۱۳۷۴)

در همسایگی زیارت، چند بنای مسکونی در حال مرمت است. علاوه بر این، خانه معمار در گذر شهید بهی و در شرق زیارتگاه قرار دارد که اخیراً تعمیر شده و از آن به‌عنوان انجمن صنفی بنایان و کارگران ساختمانی کاشان بهره‌برداری می‌شود. بنای دیگری نیز به‌نام خانه پارسی در همین گذر قرار دارد که پس از تعمیر به مهمان‌سرا تغییر کاربری یافته است. بر اساس عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۵، سه کارگاه نیز در این گذر و در یک راستا قرار داشته که یکی از آن‌ها که در

مقابل زیارتگاه بوده، تخریب شده و اثری از آن نیست؛ دیگری اکنون به‌عنوان کارگاه شَعْرَبافی فعال است و کارگاه دیگر نیز با فاصله حدود دویست متر از کارگاه یادشده، اکنون به کافه تبدیل شده است. علاوه بر این، بناهای دیگری به‌صورت ویرانه و متروکه در همسایگی و در اطراف زیارتگاه قابل مشاهده‌اند که اکنون به‌صورت بیغوله‌هایی در حال تخریب درآمده‌اند و در برخی از آن‌ها اقشار فرودست و از جمله اتباع خارجی سکونت دارند. از جمله این بناها می‌توان به خانه‌های فیلسوفی و طالبیان اشاره کرد که بسیار بزرگ و شامل عناصر کالبدی متنوع‌اند و به حال خود رها شده‌اند.

تصویر ۵: پلان موقعیت آرامگاه (جیحانی، ۱۳۹۷)

۳. وجه تسمیه زیارتگاه گلچقانه

یکی از ابهامات این زیارتگاه، نام ویژه و رازآمیز آن با چهار تلفظ مختلف «کله‌جانه»، «گلجانه»، «گلچقانه» و «گلچقانه» است. عبدالحسین سپهر در سال ۱۳۳۸ هجری (۱۲۹۹ خورشیدی) از این زیارتگاه با عنوان «گلجانه» یاد کرده است (سپهر، ۱۳۵۵: ۴۳۵). در دو سند ملکی از ۱۳۱۶ هجری قمری که به دو ملک مجاور زیارتگاه مربوط است، به نام این زیارتگاه اشاره رفته است، اما در یکی از این اسناد نام زیارتگاه «گلچقانه» و در دیگری «کله‌جانه» آمده است (تصویر ۶ و ۷).

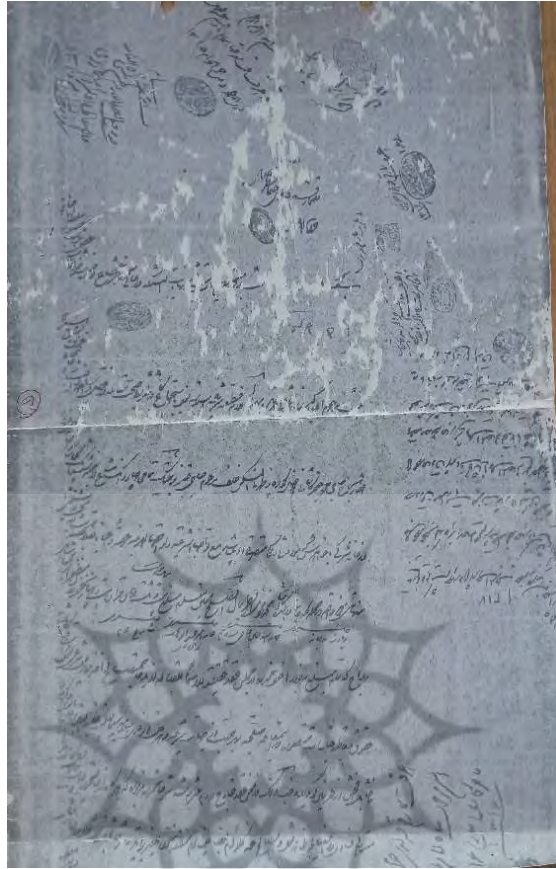
مردم کاشان نیز این زیارتگاه را گلچونه و یا کله‌جونه که همان گلچقانه و یا کله‌جانه است، تلفظ می‌کنند و برای هرکدام وجه تسمیه‌ای قائل‌اند. اهالی محل می‌گویند چون دو امامزاده مدفون کاشان؛ مطالعه ویژگی‌های معماری و سیر...

در این زیارتگاه زیباروی بودند به آن‌ها گلچانه به معنای همچون گل می‌گفتند. همین طور درباره کله جانه نیز عقیده دارند وقتی سیلی در شهر آمده و به اعجاز امامزاده چاهی در بقعه دهان باز کرده تمام آب‌ها را می‌بلعد به آن کل جانه گفته‌اند؛ یعنی با این اعجاز، همه (کل) جان‌ها نجات یافت. ^۲ تلفظ دیگر برای نام زیارتگاه گلچقانه است که از دوره قاجار نیز کاربرد داشته ^۳ (شریف کاشانی، ۱۳۷۲: ۹۸) و در دهه‌های اخیر در برخی اسناد دولتی این نام ثبت شده است که ریشه لغوی آن روشن نیست.

اما شاید بتوان وجه تسمیه اصلی را در همان تلفظ گلچانه یافت. این کلمه مرکب از «گلچه» و «آنه» است. گلچه یا گلجه به معنای گل کوچک است و در ادبیات نساجی سستی به گل‌های روی پارچه اطلاق می‌شود. ^۴ پسوند «آنه» نیز کاربرد صفت دارد به معنای «مثل گلچه». شاید این اسم بر همان باور عامیانه گل روی امامزادگان استوار باشد و یا ویژگی‌های ظاهری بنا مانند نوع تزیینات و یا کوچکی بقعه و گنبد در نسبت با دیگر گنبدها. با این اوصاف این زیارتگاه با نام بقعه گلچقانه در تاریخ ۱۳۸۲/۳/۱۰ به شماره ۹۰۳۲ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

تصویر ۶: نام گلچانه در یک سند ثبتی (شهرداری منطقه ۱ کاشان)

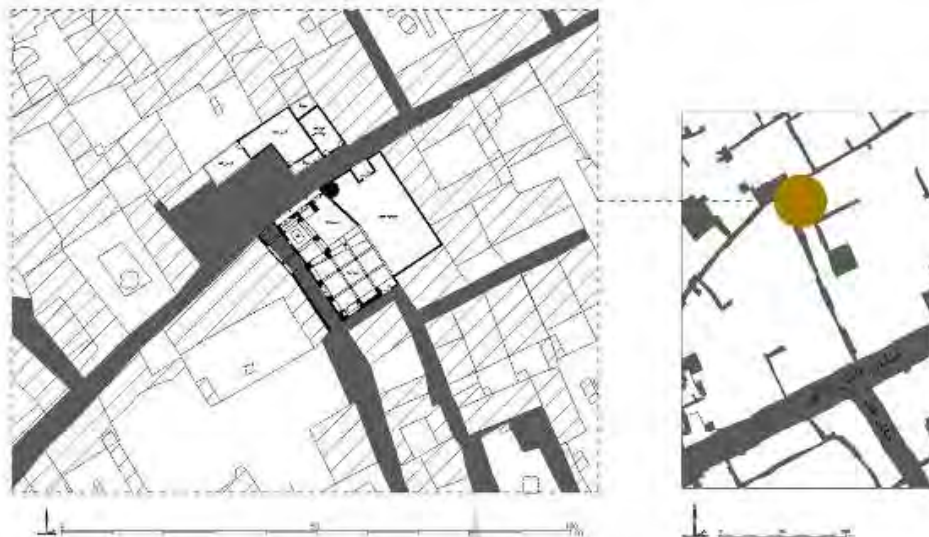

تصویر ۷: نام کله‌جانہ در یک سند ثبتی (شهرداری منطقه ۱ کاشان)

۴. موقعیت و وضعیت موجود بنا

ابتدای ورودی کوچه گلچقانه از سوی خیابان فاضل نراقی با بنایی به ارتفاع یک طبقه مسقف شده است. با عبور از گذر و بخش سرپوشیده آن، بنای کوچک زیارتگاه گلچقانه که در انتهای کوچه قرار دارد در دسترس است. این زیارتگاه در نبش دو گذر شهید بهی، واقع در شمال بنا و کوچه گلچقانه واقع در غرب آن قرار دارد (تصویر ۸ و ۹). در ادامه، اجزا و عناصر بنا معرفی و شرح داده می‌شوند. اما پیش از آن باید به نقشه وضعیت فعلی زیارتگاه توجه کرد که در سال ۱۳۹۷ تهیه شده است. این نقشه (تصویر ۱۰) وضعیت فعلی مجموعه و تصویر ۸ نیز جانمایی وضعیت امروزی بنا در محیط شهری را نمایش می‌دهند.

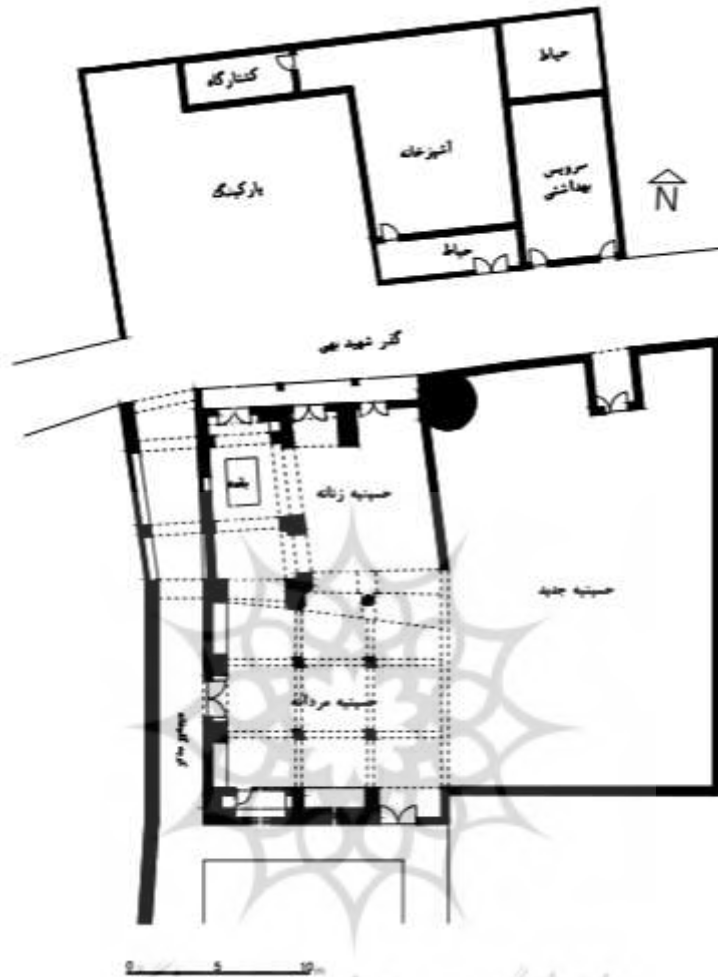
زیارتگاه گلچقانه
کاشان: مطالعه و ویژگی‌های
معماری و سیر...

تصویر ۸: نقشه موقعیت شهری زیارتگاه (نگارندگان، ۱۳۹۷)

تصویر ۹: بناهای شاخص اطراف آرامگاه: ۱. زیارتگاه گلچقانه، ۲. عمارت‌های مسکونی مرمت‌نشده، ۳. خانه معماران، ۴. مهمانسرای پارسی (جیحانی، ۱۳۹۷)

تصویر ۱۰: پلان وضع موجود مجموعه (نگارندگان)

۱-۴. ورودی

در نمای ورودی سمت شمالی زیارتگاه، رواقی با عمق یک متر قرار دارد که با سکویی به ارتفاع سی سانتی متر از کف گذر اصلی جدا شده است. این رواق که در سرتاسر جبهه شمالی بنا با طاق‌هایی کم‌خیز و ستون‌های مربعی ساده ادامه یافته است، با گچ اندود شده و اندکی هم تزیینات دوره پهلوی دارد (تصویر ۱۱). سه ورودی با در فلزی جدید در این جبهه قرار دارد که فاقد تزیینات هستند. اما دورتادور در واقع در منتهی‌الیه شرقی این جبهه، قابی آجری دارد که با کاشی‌های لاجوردی تزیین شده است. متن کاشی‌کاری بالای این ورودی عنوان «هیئت مبارکه کاشان: مطالعه ویژگی‌های معماری و سیر... محمدی» را دارد و در دو طرف آن با خطی ریزتر اشعاری از ترکیب‌بند محتشم کاشانی نوشته

زیارتگاه گلچقانه
کاشان: مطالعه ویژگی‌های
معماری و سیر...

شده است و در پایان نیز نام واقف آمده است: «وقف نمود حاجی احمد فرد». بررسی کتیبه یادشده و همچنین اینکه در یادشده به محوطه موسوم به حسینیه زنانه راه دارد، نشان می‌دهد که کتیبه جدید است و در دو تا سه دهه اخیر نصب شده است.^۵ در میانی جبهه شمالی زیارتگاه، ساده و بدون تزیینات است و پس از عبور از آن نیز می‌توان به محوطه حسینیه زنانه واقع در جنب گنبدخانه وارد شد (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۱: نمای شمالی (نگارندگان)

تصویر ۱۲: نمای ورودی آرامگاه (نگارندگان، ۱۳۹۷)

۲-۴. حسینیه زنانه

در جوار فضای گنبدخانه که قبر در آن واقع شده، فضای مربع‌شکلی قرار دارد که افراد محلی آن را حسینیه زنانه می‌نامند؛ هرچند احتمالاً مقصود از نام یادشده اشاره به بخش زنانه حسینیه است. این فضای یکپارچه که طاق بزرگی دارد که خود بر روی چهار لنگه طاق اجرا شده در مقایسه با فضای بزرگ‌تری که محل اجتماع مردان هنگام عزاداری است، به این نام موسوم شده است. تزیینات این طاق شامل رسمی‌بندی گچی ساده و آجرکاری ظریفی است که در میان آن نیز طرحی از آجر نگینی لعاب‌دار به صورت شعاع خورشید اجرا شده است (تصویر ۱۳). ارتفاع طاق از روی بام تا بلندترین نقطه آن ۲/۲۰ متر است و کل بام را با روکش ناهمگون ایزوگام پوشانده‌اند. حسینیه زنانه فضای مربع‌مستطیلی به طول ۷/۵ و عرض ۶/۵ متر است و از طریق این فضا امکان دسترسی به حسینیه مردانه، حسینیه جدید و گنبدخانه یا فضای اصلی بقعه فراهم می‌شود. لذا در وضعیت فعلی زیارتگاه، این فضا محوطه‌ای مسقف در میان بناست که از آن، بخش‌های اصلی مجموعه و همچنین گذر مجاور در دسترس است.

تصویر ۱۳: گنبدخانه فضای صحن (نگارندگان، ۱۳۹۷)

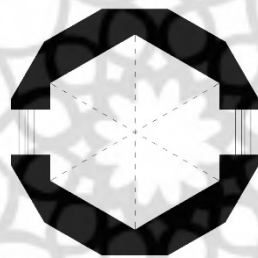
۳-۳. گنبدخانه:

زیارتگاه گلچقانه گنبدخانه نسبتاً کوچکی دارد که درون آن قبر و ضریح قرار گرفته است. گنبد زیارتگاه دو پوسته است؛ پوسته داخلی طاقی مدور است که روی پایه شش‌ضلعی و در ارتفاع ۶/۵۰ متری ساخته شده و پوسته خارجی گنبد رُک دوازده ترکی است (تصویر ۱۴) که بالاترین نقطه آن در ارتفاع ۱۲/۳۰ متر از سطح زمین قرار دارد. گنبد یادشده روی یک گریو ۱۲ ضلعی به

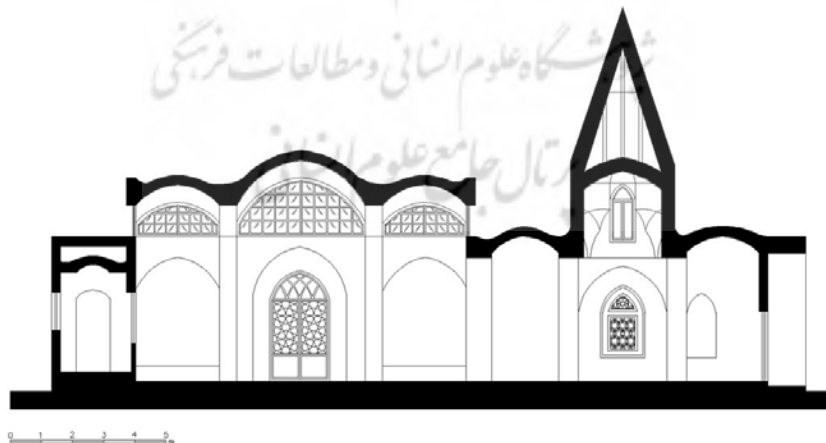
زیارتگاه گلچقانه
کاشان؛ مطالعه و ویژگی‌های
معماری و سیر...

ارتفاع ۲/۵ متر از سطح بام قرار گرفته است (تصویر ۱۵). گنبد با کاشی تزیین شده است و کاشی‌های فیروزه‌ای، زمینه نقوش گنبد را به خود اختصاص داده‌اند. در تزیینات گنبد کاشی‌هایی به رنگ‌های سفید، سیاه، آبی سیر، زرد و نارنجی نیز به کار رفته است. این تزیینات شامل طرح‌ها و اشکال هندسی و کتیبه است. در هر ترک از بالا به پایین بعد از اشکال لوزی شکل هندسی، ابتدا نام علی در یک لوزی و سپس نام محمد در یک قاب مربع قرار گرفته است. در انتها نیز قفل^۷ علی با چهار بار تکرار نام علی به صورت خط معقلی آمده است (تصویر ۱۶).

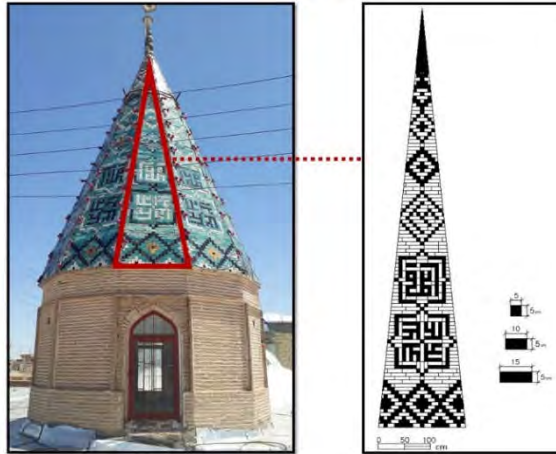
در گریو گنبد که آجری و فاقد تزیینات است، دو پنجره فلزی در دو سمت شرقی و غربی روبه‌روی هم قرار دارند و نور فضای درون گنبدخانه را تأمین می‌کنند. این در حالی است که در نقشه‌های ترسیم شده از بنا که توسط دفتر فنی میراث فرهنگی کاشان در اسفند ۱۳۸۱ تهیه شده است چهار پنجره دیده می‌شود (تصویر ۱). گنبد داخلی دارای رسمی‌بندی ساده و تزیینات و گچ‌کاری مختصری است (تصویر ۱۵ و ۳۷).

تصویر ۱۴: پلان گنبد رک (نگارنگان، ۱۳۹۸)

تصویر ۱۵: برش B-B (نگارنگان، ۱۳۹۷)

تصویر ۱۶: گنبد رک و تزیینات (نگارندگان، ۱۳۹۸)

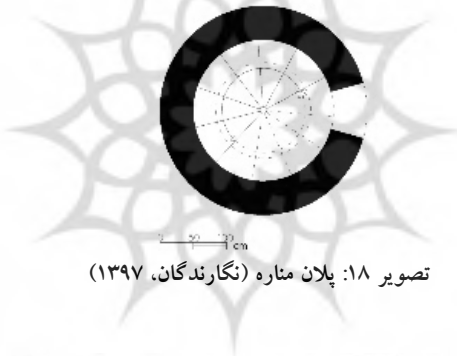
۴-۴. مناره

بنا دارای یک مناره آجرکاری شده هم‌ارتفاع با گنبد رک است که در کنار در ورودی اصلی قرار دارد. در نمای آجری مناره، تزیینات هندسی لوزی‌شکل با کاشی‌های فیروزه‌ای، لاجوردی و سفید قابل مشاهده است. این کاشی‌ها در زمینه آجری اجرا شده‌اند. در بالاترین بخش مناره، یک پوشش فلزی الحاقی وجود دارد که حالت یک مأذنه را ایجاد کرده است (تصویر ۱۷، ۱۸ و ۱۹). این مناره بر روی پایه‌ای از آجر ساخته شده است و پایه یادشده دست‌کم در حال حاضر منفذی ندارد و توپر است. این پایه به‌واسطه تخریب‌ها و ساخت‌وسازهای اخیر در جوار پلکان حسینیه در حال احداث قرار گرفته است (تصویر ۲۰). مناره دارای راه‌پله‌ای مارپیچ برای دسترسی به مأذنه است که از روی پشت‌بام آغاز می‌شود.

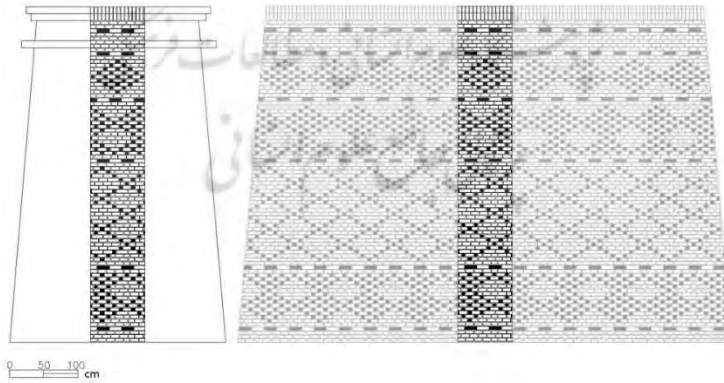
همچنین طبق عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۵ (تصویر ۲۱) در نزدیکی حجم مناره عارضه‌ای به شکل یک توده دیده می‌شود که احتمالاً می‌بایست سقف راه‌پله پشت‌بام حسینیه زنانه باشد که ارتباط از سطح همکف به بام را فراهم می‌کرده است. اما به‌تازگی برای اتصال شبستان به حسینیه جدید، این راه‌پله نیز تخریب شده و اثری از آن موجود نیست. اکنون برای دسترسی به بام و مناره از راه‌پله حسینیه جدید استفاده می‌شود.

تصویر ۱۷: مناره (نگارندگان، ۱۳۹۷)

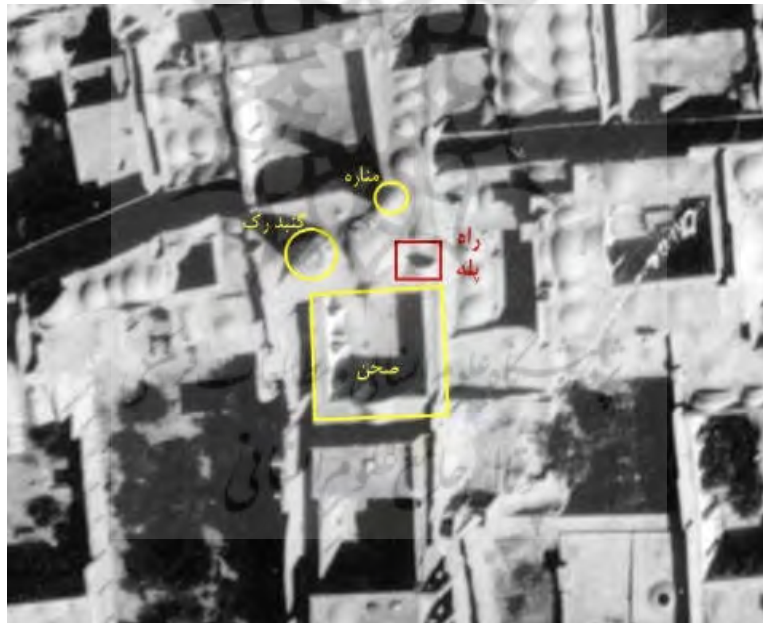
تصویر ۱۸: پلان مناره (نگارندگان، ۱۳۹۷)

تصویر ۱۹: تزیینات مناره (نگارندگان، ۱۳۹۷)

تصویر ۲۰: پایه مناره (نگارندگان، ۱۳۹۷)

تصویر ۲۱: مناره و راه پله احتمالی بام (نگارندگان، ۱۳۹۷)

۵.۴. حسینیه پهلوی

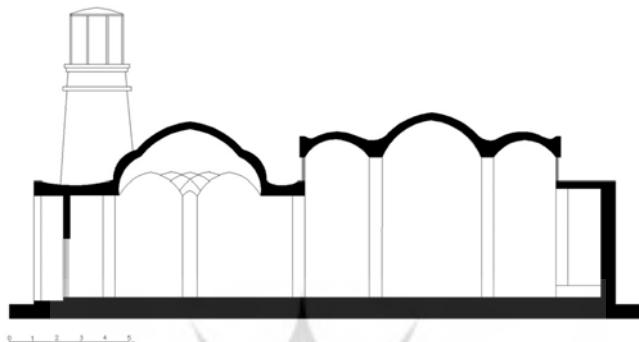
زیارتگاه گلچقانه
مجموعه گلچقانه شامل یک حسینیه نیز می شود که در سال ۱۳۲۳ خورشیدی توسط جمعی از کاشان: مطالعه ویژگی های معماری و سیر...
اهالی محل از جمله حاج حسن مسچی، ولی توسلی، حاج احمد آقا کاشانی و حاج میرزا اسداله

کرمانشاهی تأسیس شده است (معمدی کاشانی، ۱۳۷۸: ج ۱، ۱۸۶) هیئت یادشده در ماه‌های محرم و صفر و دیگر مناسبت‌های مذهبی در محل حسینیه، مجلس عزاداری برگزار می‌کند. در طی این مراسم، جمعیت زیاد با شکوه فراوان از محل زیارتگاه به سوی بازار حرکت کرده و هنگام مراجعت عزاداران را اطعام می‌شوند (همان‌جا). حسینیه یادشده در جنوب گنبدخانه زیارتگاه قرار گرفته است و ساخت آن به شکل فعلی که سرپوشیده است، بنا بر عکس هوایی سال ۱۳۳۵ به دوره پهلوی دوم و بعد از سال یادشده بازمی‌گردد (تصویر ۲۱). در این دوره، فضای روباز یا صحن زیارتگاه مسقف شده است؛ به نحوی که در برش مجموعه قابل مشاهده است (تصویر ۲۲). با استناد به گفته‌های متولی زیارتگاه، این قسمت از بنا قبل از ساخته شدن به صورت موقت با استفاده از چادر مسقف می‌شده که با وقوع آتش‌سوزی، پوشش چادری و سازه چوبی سقف آن کاملاً از بین رفته و توسط یکی از خیرین محل به نام حاج حسین شیر، به شکل امروزی مسقف شده است (رضایی، ۱۳۹۸) (تصویر ۲۳ و ۲۴). پیش از این نیز صحن یادشده محل قبرهای پرشماری بوده است و بعد از تغییرات یادشده، تمام قبرهای قدیمی که سطح صحن را پوشانده بودند، زیر کف فعلی بنا قرار گرفته‌اند.

دورتادور صحن یادشده از چهار طرف توسط رواق‌هایی در احاطه بوده که بعدها با گسترش صورت گرفته به منظور اتصال حسینیه به بنای آرامگاه، رواق‌های شمالی حذف و با ستون‌های آجری استوانه‌ای شکل با قطری بسیار کمتر نسبت به جرزهای رواق اولیه جایگزین شدند. همچنین اخیراً رواق شرقی نیز برای توسعه حسینیه که موسوم به حسینیه جدید است، حذف شده است (تصویر ۱۰). اکنون در غرب بنا رواقی با سه دهانه قرار دارد که دهانه میانی به در ورودی مردانه اختصاص یافته و از دو دهانه کناری در حال حاضر به‌عنوان انباری استفاده می‌شود. به نظر می‌رسد این ورودی در گذشته نیز وجود داشته و صحن جنوبی به‌عنوان فضای باز مجموعه با کوچه در ارتباط بوده است (تصویر ۲۵). رواق دیگری نیز در سمت جنوب حسینیه قدیمی قرار دارد که دهانه میانی آن از تمام دهانه‌های موجود در حسینیه بزرگ‌تر و عمیق‌تر است و دهانه سمت چپ این رواق نیز به‌عنوان در به کوچه فرعی گشوده شده و از آن برای پخش نذری استفاده می‌شود و دهانه سمت راست نیز در حال حاضر به آبدارخانه تبدیل شده است.

سقف بنای حسینیه که به صورت طاق‌چشمه، صحن یا حیاط زیارتگاه را فراگرفته بلندتر از سقف‌های قدیمی مجموعه است. این سقف نه طاق دارد که طاق‌های ردیف‌های میانی بلندتر از

چهار طاق قرار گرفته در گوشه‌ها هستند و طاق مرکزی نیز از همه طاق‌ها بلندتر است (تصویر ۲۳). این طاق روی چهار ستون آجری چندضلعی استوار شده است که برای افزایش استحکام، ستون‌ها با چهار تیر چوبی به هم متصل شده‌اند (تصویر ۲۴). در زیر لنگه‌های طاق که در طرف بیرون قرار دارد، پنجره‌های فلزی برای نوررسانی به حسینیه تعبیه شده‌اند (تصویر ۲۲ و ۲۳).

تصویر ۲۲: برش A-A (نگارندگان، ۱۳۹۷)

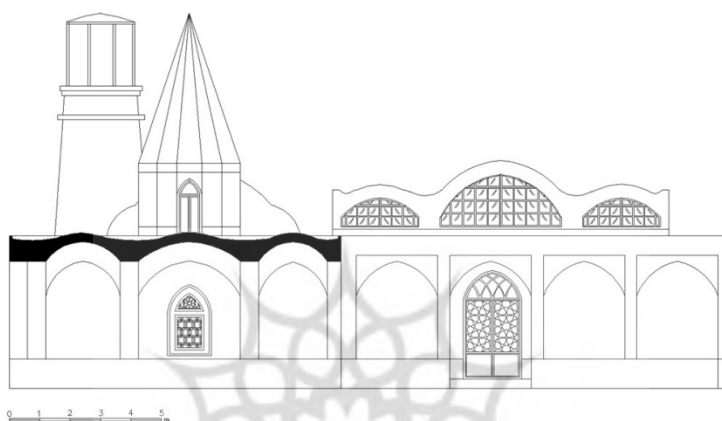
تصویر ۲۳: بام حسینیه پهلوی (نگارندگان، ۱۳۹۷)

تصویر ۲۴: فضای داخلی قسمت شرقی حسینیه پهلوی (نگارندگان، ۱۳۹۷)

زیارتگاه گلچقانه
کاشان: مطالعه ویژگی‌های
معماری و سیر...

حسینیه دوره پهلوی که در حال حاضر بخش مردانه محسوب می‌شود، دارای ورودی مجزایی است که به گذر سرپوشیده شمالی جنوبی (کوچه گلچقانه) گشوده می‌شود (تصویر ۲۵ و ۲۶). بخشی از این گذر که سرپوشیده نبوده در سال‌های اخیر به صورت مسطح و با کمک لوله‌های فلزی و روکش پارچه‌ای پوشانده شده است. این گذر سرپوشیده، قاب‌بندی‌هایی کم‌عمق و سکوهایی برای نشستن در بدنه دارد (تصویر ۲۶).

تصویر ۲۵: نمای غربی (نگارندگان، ۱۳۹۷)

تصویر ۲۶: گذر سرپوشیده گلچقانه (نگارندگان، ۱۳۹۷)

۴-۶. حسینیه جدید

به‌منظور گسترش فضای حسینیه، خانه‌ای قدیمی در همسایگی و در سمت شرق زیارتگاه تملک و تخریب شده و در آن بنایی وسیع با طول ۲۱ و عرض ۱۱ متر به‌عنوان حسینیه جدید یا توسعه فضای حسینیه ساخته شده است. عملیات ساختمانی این بخش هنوز نیز جریان دارد. بنا بر گفته‌های متولی، در نظر بوده است تا این توسعه ابتدا در محل فعلی پارکینگ و یا فضای باز قدیمی واقع در شمال زیارتگاه ساخته شود؛ اما به‌سبب وجود تعداد زیادی قبر قدیمی که در حین خاک‌برداری

کاشان‌شناسی
شماره ۱۴ (پیاپی ۲۲)
بهار و تابستان ۱۳۹۸

•
•
•
•
•
•
•

آشکار شدند، دست‌اندرکاران از توسعه مورد نظر در آنجا منصرف شدند و بخش جدید حسینه در جوار بنای فعلی زیارتگاه و با تخریب خانه قدیمی متعلق به خانواده مسافرچی احداث گردید (رضایی، ۱۳۹۸). برای اتصال حسینه جدید در حال ساخت به بنای فعلی، دیوار ضلع شرقی زیارتگاه تخریب و حذف شده است (تصویر ۱۰).

این بخش جدید حسینه، یک در مجزا به داخل گذر اصلی (شهید بهی) دارد (تصویر ۱۰). ورودی بنای حسینه با تعبیه ایوانی حدود سه متر نسبت به جداره رواق بنای اصلی گلچقانه داخل نشسته است. علاوه بر این، دو در ورودی کوچک فلزی در طرفین نمای حسینه جدید قرار دارد (تصویر ۲۷). در ورودی غربی به راه‌پله‌ای منتهی می‌شود که از آن برای دسترسی به فضای نیم‌طبقه یا بخش زنانه حسینه جدید استفاده می‌شود. این راه‌پله در واقع مسیری مشترک برای دسترسی به بام حسینه و زیارتگاه نیز هست. از در شرقی نیز برای دسترسی به فضای آشپزخانه و سردخانه که در زیرزمین قرار دارند استفاده می‌شود. فضای اصلی این حسینه جدید در زیر گنبد اصلی آن قرار دارد. ارتفاع این گنبد از روی زمین تا بلندترین نقطه آن حدود ده متر است.

تصویر ۲۷: ورودی حسینه جدید (نگارندگان، ۱۳۹۷)

۷-۴. سایر فضاهای وابسته به زیارتگاه

برای خدمات‌رسانی به زائران و آیین‌گزاران، در شمال بنا و در سوی دیگر گذر، سرویس بهداشتی، وضوخانه، آشپزخانه و منزلی مسکونی قرار دارد که بخشی از مجموعه گلچقانه محسوب می‌شود (تصویر ۳۲). آشپزخانه چند پله پایین‌تر از سطح گذر قرار دارد و شامل فضای بارگذاشتن دیگ‌ها،

زیارتگاه گلچقانه
کاشان: مطالعه و ویژگی‌های
معماری و سیر...

کشتارگاه، حیاط پشت کشتارگاه، سرویس بهداشتی و حمام است. در پشت آشپزخانه و سرویس بهداشتی، یک واحد مسکونی دو طبقه قرار دارد که در گذشته محل سکونت متولی مجموعه بوده است و در حال حاضر درآمد حاصل از اجاره آن صرف حسینیه می‌شود.

۵. آثار منقول موجود در زیارتگاه

در زیارتگاه منبر چوبی سیاه‌رنگی با ارتفاع ۱/۷۰ متر در حسینیه مردانه (حسینیه دوره پهلوی) وجود دارد. پلاک فلزی کوچکی بر روی آن نصب شده که نام وقف‌کننده و تاریخ وقف بدین صورت در آن ذکر شده است: «وقف هیئت محمدی کاشان زیارت گلچقانه، واقف مهدی مسافرچی، محرم سال ۱۳۸۸ قمری». همچنین یک ضریح فلزی به مساحت تقریبی ۶ مترمربع که در سال ۱۳۸۰ خورشیدی (۱۴۲۲ق) توسط حاج حسین آشتیانی وقف گردیده در محل زیارتگاه وجود دارد. در کتیبه آن نام صاحبان قبور اینگونه آمده است: «ضریح مطهر امامزادگان سلطان جعفر و سلطان ابراهیم از نوادگان امام علی النقی (ع) به همت حاج حسین آشتیانی به سال ۱۳۸۰ در اصفهان تمام یافت. عمل حاج مصطفی روزگاریان» (تصویر ۲۸).

تصویر ۲۸: ضریح زیارتگاه (نگارندگان، ۱۳۹۷)

از متعلقات دیگر زیارتگاه، جریده‌ای^۱ فلزی با کشکولی برنجی در میان آن است که دارای دو تاریخ ۱۲۰۲ و ۱۳۱۰ هجری قمری است. روی کشکول، علاوه بر کتیبه وقف و نام واقف که آن را وقف مجلس عزای امام حسین (ع) کرده است، عباراتی همچون «یا واحد» و «یا غفار» نیز دیده می‌شود (تصویر ۲۹). همچنین در سال‌های اخیر چهار فرد در گذشته در داخل بنا و اطراف ضریح دفن شده‌اند؛ سه قبر در پیرامون ضریح و با فاصله اندک از آن قرار گرفته‌اند و دیگری در قسمت حسینیه مردانه واقع شده است.

تصویر ۲۹: جریده (نگارندگان، ۱۳۹۷)

۶. نحوه شکل‌گیری و سیر تحول زیارتگاه

بررسی وضعیت اخیر زیارتگاه گلچقانه و الحاقات آن نشان می‌دهد که مجموعه یادشده تغییرات وسیعی را از سر گذرانده است؛ تغییراتی که هنوز نیز در جریان هستند. لذا در ادامه تلاش می‌شود با بررسی و مطالعه عکس‌های هوایی و نیز اسناد موجود و بررسی‌های میدانی، نحوه شکل‌گیری و سیر تغییر و تحولات بنا در دوره‌های مختلف روشن و تبیین شود.

۱-۶. بازخوانی مجموعه بر اساس عکس هوایی سال ۱۳۳۵

مطابق عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۵ و مطالعات میدانی انجام‌شده، گذری سرپوشیده در شمال زیارتگاه و دقیقاً در جنب مناره وجود داشته است (تصویر ۳۰). این گذر مسقف در عکس هوایی سال ۱۳۷۸ نیز دیده می‌شود (تصویر ۳۱)؛ لذا پس از تاریخ یادشده تخریب شده است. هنوز آثار تخریب آن در بدنه نمای شمالی بنا به‌وضوح پیداست.

تصویر ۳۰: گذر سرپوشیده (۱) و صحن زیارتگاه یا حسینیه پهلوی (۲) در عکس هوایی ۱۳۳۵ (سازمان نقشه‌برداری کشور)

زیارتگاه گلچقانه
کاشان: مطالعه ویژگی‌های
معماری و سیر...

تصویر ۳۱: گذر سرپوشیده (۱) و حسینیه پهلوی (۲) در عکس هوایی ۱۳۷۸
(سازمان نقشه‌برداری کشور)

در مقابل بنا یک قطعه زمین خالی وجود دارد (تصویر ۳۲). بنا بر عکس هوایی سال ۱۳۳۵ این محل در گذشته احتمالاً میدانچه‌ای متصل به زیارتگاه و مرتبط با آن برای مراسم عزاداری بوده است (تصویر ۳۰)؛ زیرا دورتادور آن رواق‌هایی برای نشستن و تماشای مراسم وجود داشته است. این رواق دورتادور میدانچه در جبهه شمالی و شرقی دارای عرض بیشتر و در جبهه غربی دارای عرض کمتری نسبت به دو جبهه دیگر بوده و قاب‌بندی‌هایی کم‌عمق برای نماسازی داشته است (تصویر ۳۰). این مکان در ایام و مراسم عزاداری محرم به‌عنوان محل برگزاری مراسم در شب‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

این فضای باز شهری مهم که عرصه عمومی‌تر زیارتگاه محسوب می‌شود بعدها تخریب شده و صرفاً به‌واسطه وجود قبرهای قدیمی زیر ساخت‌وساز نرفته و به‌صورت پارکینگ درآمده است. وجود چنین فضای شهری در کاشان مسبوق به‌سابقه است و برای نمونه در جنب زیارتگاه ایوب در شمال بازار زرگرها و همچنین در جوار زیارتگاه فاطمه (امامزاده فاطمه بن احمد بن موسی بن جعفر) در جنوب مدرسه سلطانی نیز قابل مشاهده است. به نظر می‌رسد این فضاها حاصل توسعه زیارتگاه در بُعد شهری هستند و در جهت رونق بخشیدن به مناسک مرتبط با فضای باز ساخته می‌شده‌اند. اگر چنین باشد، این فضاهای باز امکان گسترش فعالیت‌های

اجتماعی و آیینی مرتبط با زیارتگاه‌ها را به‌عنوان کانون‌هایی شهری فراهم و میسر می‌کرده‌اند. نمونه بسیار توسعه‌یافته این الگو را باید در ترکیب حسینیه با میدان ولی سلطان جست‌وجو کرد که در آن، فضای شهری از یک میدانچه ساده مفصل‌تر شده و میدانی وسیع برای فعالیت‌ها و مناسک شهری شکل گرفته است.

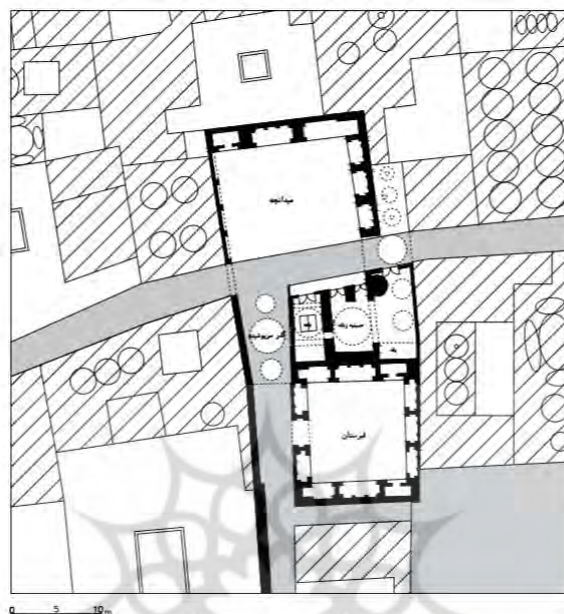
تصویر ۳۲: زیارتگاه گلچقانه (۱)، آشپزخانه (۲) و پارکینگ فعلی (۳) در عکس هوایی سال ۱۳۹۷ (جیحانی، ۱۳۹۷)

با توجه به عکس هوایی ۱۳۳۵ کاملاً مشهود است که فضای واقع در جنوب گنبدخانه زیارتگاه نیز فضای گشوده‌ای مشابه میدان واقع در شمال بنا بوده است (تصویر ۳۰). این فضای باز احتمالاً در دوره‌ای از حیات خود، ارتباطی وسیع‌تر با کوچه مجاور خود داشته است. برخی مطلعان محلی از جمله متولی امامزاده اظهار می‌کنند که پیشینه این فضای گشوده، گورستانی بوده است که بعداً به صورت محصور درآمده و شکل یک صحن یا تکیه روباز به خود گرفته است (رضایی، ۱۳۹۸). دست‌کم برای مدتی دورتا دور محوطه قبرها دیوارهایی شامل چندین غرفه برای محل نشستن وجود داشته است (تصویر ۳۰).

بر اساس بررسی‌های صورت‌گرفته، تصویری از وضعیت زیارتگاه در دهه ۱۳۳۰ و قبل از تغییرات ناشی از مسقف کردن صحن زیارتگاه قابل بازسازی است (تصویر ۳۳). بر این اساس مجموعه ترکیبی از فضاهای باز و بسته است که به‌خصوص فضاهای باز آن، گاه ماهیت شهری و

زیارتگاه گلچقانه
کاشان؛ مطالعه ویژگی‌های
معماری و سیر...

عمومی و گاه ماهیت اختصاصی داشته‌اند. این موضوع نشان می‌دهد که جدای از عمومی و غیرعمومی بودن، فضای باز، بخشی مهم از زیارتگاه گلچقانه را شامل می‌شده است.

تصویر ۳۳: پلان زیارتگاه براساس وضعیت سال ۱۳۳۵ (نگارندگان)

۲-۶. بازخوانی اسناد و کتیبه‌ها

حسن نراقی در کتاب آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، یکی از معاریف مدفون در این بقعه را حاج میرزا محمد بن محمدعلی ذکر کرده است (نراقی، ۱۳۸۲: ۲۲۲). در حال حاضر مکان این قبر در یکی از غرفه‌های غربی حسینیه پهلوی یا مردانه قرار گرفته و ارتفاع کف غرفه از کف صحن ۶۰ سانتی‌متری می‌باشد (تصویر ۳۴). درباره احوال این عالم در کتاب لباب‌اللقاب ملاحیب‌الله شریف آمده است که از جمله علمای کاشان، میرزا محمد بن محمدعلی بن محمد بن غلامرضا ابن ترک‌آبادی است که فقیهی متقی و از شاگردان محمد قمی شریف‌العلماء و سید محمد صاحب مفاتیح بود. شریف اضافه می‌کند که ترک‌آبادی در نهایت فقر می‌زیست و با خواندن نماز و روزه نیابتی امرار معاش می‌کرد. غالب ایام روزه بود و بیشتر ایام نماز می‌خواند. ایشان از طرف سید محمد اجازه روایت داشت. پسر وی که عالمی متقی بود نیز شرحی در مختصرالمنافع به نام المنافع دارد و بعد از فوت پدر، امام جماعت مسجد شد. ترک‌آبادی^۹ در سن ۶۶ سالگی در سال ۱۲۶۹ هجری قمری فوت کرد و در گلچقانه دفن شد (شریف کاشانی، ۱۳۷۲:

کاشان‌شناسی
شماره ۱۴ (پیاپی ۲۲)
بهار و تابستان ۱۳۹۸

۹۷-۹۸). تاریخ وفات ایشان، با تاریخی که در کتاب *لباب‌اللقاب فی القاب‌الاطباب* ذکر شده و تاریخ روی سنگ قبر همخوانی دارد. روی سنگ و در بین ابیاتی از یک قطعه شعر، بیت «از خرد جستم چو تاریخ رحیلش / گفت بادا در بهشتش جایگاهی» که ماده تاریخ وفات وی است، تاریخ ۱۲۶۹ نیز ذکر شده است.

تصویر ۳۴: سنگ قبر حاج میرزا محمد بن محمد علی بن محمد بن غلامرضا ابن ملاحمد ترک‌آبادی (نگارندگان)

طبق بررسی‌های صورت‌گرفته، بنای زیارتگاه فاقد کتیبه و وقفنامه است.^{۱۰} همچنین علم‌جریده موجود در امامزاده که در ایام محرم از آن‌ها استفاده می‌شود و تاریخ سال‌های ۱۲۰۲ و ۱۳۱۰ هجری قمری دارد، بنا بر گفته متولی گویا از جای دیگر به این مکان آورده شده است.

۳-۶. تاریخ‌گذاری و سیر تغییر و تحولات بنا

با توجه به عدم وجود هرگونه کتیبه یا سند دیگر، برای تعیین تاریخ تقریبی ساخت بنا لازم است آن را با نمونه‌های مشابه مقایسه شود. از این‌رو در این مطالعه تلاش شد گنبدخانه و گنبد زیارتگاه گلچقانه که احتمالاً می‌بایست کهن‌ترین بخش آن باشد، با نمونه‌های مشابه مقایسه شود. گنبدخانه و گنبد یادشده که یادآور ساده‌ترین زیارتگاه‌هاست، از لحاظ عناصر ظاهری با گنبدخانه

و گنبد زیارتگاه غایب در کاشان شباهت دارد. هر دو گنبد از نظر ارتفاع، ساختار و شکل ظاهری از جمله نسبت میان گنبد و گریو آن مشابه همدیگرند. علاوه بر این، تزیینات و کاشی‌کاری روی

زیارتگاه گلچقانه

کاشان: مطالعه ویژگی‌های معماری و سیر...

سطوح گنبد نیز بی‌شبهت نیست (تصویر ۳۵ و ۳۶). در عین حال، تشابه نسبی ساختار فنی زیر گنبدخانه نیز قابل توجه است؛ جایی که در هر دو بنا، گنبدخانه‌ای کوچک و چهارضلعی از طریق گوشه‌سازی مشابه به منشورهای هشت‌ضلعی و شش‌ضلعی تبدیل شده‌اند تا هر دو گنبد روی آن اجرا شود (تصویر ۳۷ و ۳۸). دست‌کم شکل گنبد زیرین و نحوه ترکیب آن با گنبد رک در هر دو بنا مشابه است. این موضوع نشان از هسته کوچک و ساده زیارتگاه‌هایی دارد که در بر یک گذر ساخته می‌شده‌اند. از آنجا که بعید است شکل معبر و محل آن در هر دو نمونه تغییری کرده باشد، می‌بایست ساختار کلی بقعه به‌عنوان هسته هر دو زیارتگاه نیز مشابه هم دانسته شوند؛ هرچند شکل کلی فضا در زیارتگاه غایب، نظم و خوانایی بیشتری دارد. زیارتگاه غایب بنا بر کتیبه سنگی موجود در بنا در سال ۹۲۰ هجری قمری ساخته شده است. لذا سابقه ساخت زیارتگاه‌های مشابه با الگوی شهری و فنی مشابه را می‌توان به فاصله زمانی سده دهم تا اوایل دوره قاجار نسبت داد؛ دوره‌ای که احتمالاً آثاری همچون کَشکول برنجی نیز از آن باقی مانده است (تصویر ۲۹). براین اساس ممکن است بتوان هسته اولیه بنا شامل گنبدخانه را به‌عنوان قدیمی‌ترین بخش آن به دورانی پیش از دوره قاجار نسبت داد. به نظر می‌رسد این هسته ساده در طول دوره قاجار مورد توجه قرار گرفته و از جمله با افزوده‌هایی در پیرامون گنبدخانه اصلی و همچنین فضاهای باز واقع در جنوب و شمال، این بخش کهن‌تر تکمیل شده باشد.

تصویر ۳۶: گنبد رک امامزاده غایب
(نگارندگان، ۱۳۹۷)

تصویر ۳۵: گنبد رک امامزاده گلچقانه
(نگارندگان، ۱۳۹۷)

تصویر ۳۸. تصویر زیر گنبد رک امامزاده غایب
(نگارندگان، ۱۳۹۷)

تصویر ۳۷. تصویر زیر گنبد رک امامزاده گلچقانه
(نگارندگان، ۱۳۹۷)

۴-۶. سیر تحول و تغییرات بنا

هرچند بنای اصلی زیارتگاه احتمالاً در طی سه دوره تکمیل شده و به وضعیت نهایی خود رسیده، تغییر و تحولات در آن باز هم ادامه یافته و دو وضعیت متأخرتر نیز قابل شناسایی است. از این رو می‌توان شکل‌گیری زیارتگاه را احتمالاً به هسته اولیه کهنی پیش از دوره قاجار نسبت داد که شامل یک مقبره ساخته‌شده در یک گورستان درون‌شهری است. این الگو در کاشان مسبقاً به سابقه است و نمونه‌های آن را می‌توان در محلاتی دیگر همچون درب باغ، محدوده جنوب محله پاقیان و شمال گذر محتشم و همچنین در محله سلطان میراحمد جست‌وجو کرد. در نمونه درب باغ، در جنب محوطه گورستان، حسینیه‌ای ساخته شده است. هرچند بررسی عناصر موجود و از جمله دو امامزاده نزدیک به مرکز محله، نشان از آن دارد که گورستان می‌توانسته بزرگ‌تر باشد. این موضوع درباره گورستان واقع در شمال زیارتگاه سلطان میراحمد محتمل‌تر است؛ زیرا سطح آن تا اواخر دهه ۱۳۳۰ زیر ساخت و ساز شهری قرار نگرفته است. نمونه دیگر در جنوب محله پاقیان و در حوالی زیارتگاه میرنشانه قرار دارد که گنبدخانه احتمالاً کهن‌تری را نسبت به نمونه گلچقانه شامل می‌شود. بقعه میرنشانه نیز در جوار یا درون گورستان ساخته شده و در عین حال دربردارنده افزوده‌های قاجاری و پهلوی نیز هست. لذا از نظر نحوه توسعه و تحول، شباهت قابل توجهی به زیارتگاه گلچقانه دارد که در آن، هسته‌ای احتمالاً کهن‌تر در دوره قاجار و با ساخت فضاهای باز، موقعیت و جایگاه شهری مستحکمی یافته که وضعیت آن تا دوره پهلوی نیز ادامه یافته است. دست‌کم نمای بقعه به‌سوی گذر اصلی (شهید بهی) و رواق متصل به بنا که دربردارنده عناصر معماری دوره پهلوی است، نشان از آن دارد که در دوره

زیارتگاه گلچقانه
کاشان؛ مطالعه ویژگی‌های
معماری و سیر...

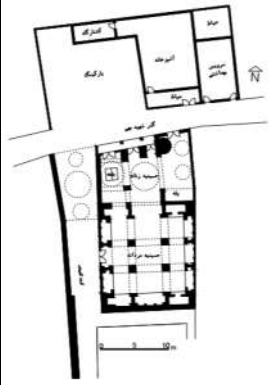
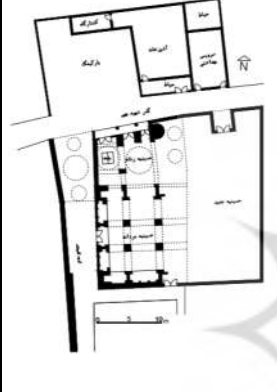
دوره دوم، نتیجه توسعه و تکمیل زیارتگاه و ساخت فضاها و عناصر متصل به آن همچون فضاهای مجاور بقعه اولیه موسوم به حسینیه زنانه و منار و همچنین فضاهای باز مهمی همچون حیاط یا صحن جنوبی، میدانچه شمالی و گذر سرپوشیده مقابل بنا در حد فاصل بقعه و میدانچه شمالی است که جایگاه شهری بنا را تعریف و برگزاری آیین‌های عزاداری را در فضای باز و شهری میسر می‌کردند. به نظر می‌رسد که توسعه فعالیت‌ها و آیین‌های شهری طی دوره قاجار به توسعه این فضاها کمک کرده باشد. دست‌کم شکل فضاهای باز یادشده با نمونه‌های مشابه پرشمار فضاهای باز شهری دوره قاجار همخوانی دارد. دوره سوم تغییرات، احتمالاً همزمان با بازتعریف فعالیت‌های هیأت‌های عزاداری رخ داده است. پیش‌تر به زمان شکل‌گیری و یا بازتعریف حسینیه و هیئت مرتبط با زیارتگاه گلچقانه در سال ۱۳۲۳ خورشیدی اشاره شد (معمدی کاشانی، ۱۳۷۸: ۱۸۶). در طی همین رخدادها، تغییراتی در زیارتگاه نیز به وقوع پیوسته است؛ از جمله ناسازی هماهنگ جبهه شمالی بنا با میدانچه شمالی و مسقف کردن حیاط جنوبی. به نظر می‌رسد هر دو این فضاهای باز در نتیجه رشد آیین‌های شهری عزاداری در اراضی باقی‌مانده از گورستان قدیمی شکل گرفته باشند. هرچند در پی نیازها یا خواسته‌های جدید، حیاط جنوبی شکلی متفاوت پیدا کرده و مسقف شده است و تلاش‌هایی هرچند نافرجام برای توسعه ساخت و ساز در میدانچه شمالی نیز صورت گرفته است.

اگرچه تغییرات در بنای زیارتگاه گلچقانه در دهه‌های اخیر نیز ادامه یافته است، اما باید این تحولات اخیر را از نگاهی آسیب‌شناختی ارزیابی کرد. تغییرات متأخر را می‌توان در دو مرحله شناسایی کرد. نخست، تخریب میدانچه و رواق‌های پیرامون آن و ساباط مقابل بنا به بهانه توسعه زیارتگاه و ساخت فضاهای مرتبط با حسینیه. این اتفاقات طی دهه ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ رخ داده است. به نظر می‌رسد همزمان با تغییراتی از جمله مسقف کردن حیاط جنوبی و تبدیل آن به حسینیه سرپوشیده، میل به عزاداری در فضاهای سرپوشیده نیز طی چند دهه در کاشان افزایش یافته است. با وجود این، توسعه فضایی حسینیه در میدانچه شمالی به ساخت فضاهای خدماتی محدود شده است و توسعه مخرب‌تری در جنب زیارتگاه و با ساخت بخش جدید حسینیه در دهه ۱۳۹۰ آغاز شده است. برخلاف تغییرات رخ داده‌شده پیشین که حاصلشان تغییر در جایگاه شهری زیارتگاه و نحوه تعامل آن با بستر شهری بود، این الحاق اخیر ساختار فضایی درون زیارتگاه را به کل تغییر داده است.

جدول ۱: تغییر و تحولات بنای بر اساس دوره تاریخی

دوره	منبع	نام فضا	پلان
دوره نخست: شکل‌گیری اولیه احتمالاً پیش از دوره قاجار	۱. تحقیقات محلی ۲. مقایسه با بنای زیارت غایب از لحاظ ساختار و شکل ظاهری و شکل گنبد، ارتفاع	۱. بخش اولیه بقعه، فضای ضریح به همراه گنبد رک در بالای ضریح	
دوره دوم: توسعه بقعه و شکل‌گیری فضاهای باز شهری و غیرشهری در دوره قاجار	۱. بررسی بنا و شواهد موجود (عکس‌های هوایی سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۷۸) ۲. مصاحبه با اهالی محله گلچقانه ۳. مصاحبه با متولی آرامگاه	۱. میدانچه مقابل بنای گلچقانه ۲. گذر متصل به بنا و میدانچه ۳. شبستان ۴. مناره ۵. حیاط به همراه غرفه‌های دورتا دور حیاط در پشت شبستان	
دوره سوم: تغییر و تحولات در فضای صحن جنوبی در دوره پهلوی	۱. بررسی عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۵ ۲. میراث‌فرهنگی ۳. مصاحبه با متولی آرامگاه	۱. مسقف شدن حیاط پشت شبستان و تبدیل آن به حسینیه مردانه	

زیارتگاه گلچقانه
کاشان: مطالعه ویژگی‌های معماری و سیر...

	<p>۱. تخریب میدانچه و گذر سروشیده مقابل بنا ۲. ساخت فضای خدماتی مثل آشپزخانه و کشتارگاه و فضای سرویس ۳. تخریب دیوار اطراف فضای ضریح</p>	<p>۱. عکس هوایی ۲. شواهد موجود ۳. مصاحبه با متولی آرامگاه</p>	<p>دوره چهارم: تخریب فضای شهری (میدانچه شمالی) و در دهه ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰</p>
	<p>۱. تخریب غرفه‌ها و پله ضلع شمال شرقی بنا ۲. حسینیه جدید در حال احداث</p>	<p>۱. شواهد موجود</p>	<p>دوره چهارم: تخریب فضاهای داخلی بقعه به بهانه توسعه حسینیه در دهه ۱۳۹۰</p>

۷. نتیجه‌گیری

بررسی، مستندسازی و مطالعات صورت گرفته نشان می‌دهد که زیارتگاه گلچقانه، بنایی شامل بقعه، شبستان و دو فضای باز واقع در شمال و جنوب مجموعه است که از طریق آن‌ها به دو معبر مجاور متصل می‌شده است. بقعه که احتمالاً قدیمی‌ترین بخش مجموعه است، می‌بایست از جمله بقعه‌هایی باشد که در جوار معابر و گذرهای مهم ساخته می‌شده‌اند. وجود برخی بقایای قبرهای قدیمی در دو فضای باز جنوبی و شمالی نشان می‌دهد که بقعه، احتمالاً بخشی از یک گورستان کهن‌تر بوده است که به واسطه همجواری با گذر مهم گلچقانه و نزدیکی آن به امتداد گذر شرقی غربی شهر و بنا بر نیازهای ساکنان، صورت یک بنای زیارتگاهی را به خود گرفته است. بر این اساس، بخش‌هایی از گورستان نیز به صورت دو فضای باز شهری از جمله یک حسینیه روباز در جنوب و یک میدانچه شهری تغییر شکل یافته تا فضاهای بیشتری پیرامون بقعه ایجاد شود و ارتباط مناسب‌تری میان آن و محیط شهری پیرامون برقرار گردد. اهمیت گذر تاریخی گلچقانه (شهید بهی) و جایگاه آن در ساختار فضایی شهر و امتداد غربی گذر بازار نشان

از آن دارد که بقعه در ترکیب با بخش‌های مختلف خود و از جمله دو فضای باز یادشده و گذرهای مسقف متصل به بنا، جایگاهی همچون مرکز محله گلچقانه را بر عهده داشته است. این جایگاه هم از نظر ساخت شهری باقی‌مانده در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ قابل فهم است و هم از نظر ساخت اجتماعی؛ به نحوی که رد آن در مراسم محرم و حرکت دستجات عزاداری هنوز نیز قابل مشاهده است. بر این اساس به نظر می‌رسد با توسعه بقعه و ساخت فضاهای جنبی همچون شبستان و عناصری مانند مناره، دو فضای باز شهری به صورت حسینیه و میدانچه نیز ساخته شده‌اند تا زیارتگاه گلچقانه بتواند نقش شهری مرکز محله‌ای خود را نیز برعهده بگیرد. این تغییرات می‌بایست با توسعه درونی محلات در زمانی پس از دوران صفوی تا اواخر قاجار صورت گرفته باشد. هرچند تغییرات فضایی در زیارت گلچقانه محدود به این دوران نیز نبوده و طی دوران پهلوی و دهه‌های اخیر نیز عمدتاً با وارد شدن آسیب‌های جدی به مجموعه ادامه یافته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. شهید بهی نوّه آقا سید صادق بهی از معتمدان محل است. قبر آقا سید صادق بهی در گلچقانه است.
۲. اهالی محل به نقل از مرحوم آیت‌الله رضوی می‌گویند: در این بقعه دو امامزاده نوجوان از فرزندان امام حسن عسکری (ع) مدفون هستند. از آنجایی که این دو امامزاده بسیار زیبارو بوده‌اند، آن‌ها را به گل تشبیه کرده و به تدریج، گل به گلچقانه تغییر لفظ داده شده تا امروز که محله و زیارتگاه به این نام شهرت یافته است. به روایت دیگر، در گذشته سیل عظیمی به طرف محله و امامزاده در جریان بوده که اهالی محل از ترس و وحشت به زیارتگاه روی آورده، به امامزاده متوسل می‌شوند. با اعجاز امامزاده در کنار این بقعه چاهی باز می‌شود و تمام آب سیل به چاه فرو می‌رود در نتیجه خطر رفع می‌شود. از آنجایی که امامزاده جان تمام افرادی را که به او پناه آورده‌اند، نجات می‌دهد به کل و گونه معروف گشته تا امروز که محله و امامزاده را با نام کلچونه یا گلچونه می‌شناسند (تراب‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۶۸-۱۶۹).
۳. ایرج افشار در پاورقی مختصر جغرافیای کاشان، گلچقانه آورده که دقیق نیست و در جای دیگری نیز نیامده است (سپهر، ۱۳۵۵: ۴۳۵).
۴. نک: دهخدا، ذیل واژه «گلچه».
۵. گفت‌وگوی شخصی با ماشالله رضایی در اردیبهشت ۱۳۹۸ در محل زیارتگاه گلچقانه.
۶. افراد محلی به دلیل همجواری این فضا با ضریح و متصل بودن این دو فضا به آن بقعه نیز می‌گویند.
۷. تکرار یک، دو یا چند حرف به صورت منظم و متوالی در کنار یکدیگر.
۸. نوعی علم عزاداری که از قلندران به یادگار مانده است.

زیارتگاه گلچقانه
کاشان؛ مطالعه و ویژگی‌های
معماری و سیر...

۹. وی همچنین ابتدا در کاشان میرزا ابوالحسین مجتهد و حاج ملاابوالقاسم ترک‌آبادی و حاج سید محمدتقی کاشانی را شاگردی کرد. میرزا محمد کتاب‌ها و آثار زیادی دارد؛ از جمله رساله جعفریه فی‌الدیات و مجمع‌الفوائد، معتمد‌الانعام در فقه، محبوب‌القلوب در احوال اولیا و انبیا و سلاطین.

۱۰. در برخی اسناد ملکی نامی از گلچقانه به سبب ارائه نشانی املاک مورد معامله برده شده است. از جمله سند ملکی که در حوالی گلچقانه بوده و در تاریخ چهارده شهریور ۱۳۱۷ توسط آقایان حاج محمد جعفر و حاج صادق کاشانی معامله شده است.

منابع

۱. اداره میراث‌فرهنگی کاشان، ۱۳۸۱، پرونده ثبت بنای گلچقانه در فهرست آثار ملی ایران.
۲. بیرشک، ثریا، ۱۳۷۴، «چگونگی روند توسعه و تکامل شکل‌گیری شهر کاشان در بستر تاریخ از آغاز تا پایان دوره سلجوقی»، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور، ۳۷۹-۳۹۹.
۳. بیرشک، ثریا، ۱۳۷۵، طرح محور فرهنگی، تاریخی کاشان، اداره میراث‌فرهنگی کاشان.
۴. تراب زاده، عباس، ۱۳۹۱، بررسی تحلیل مردم‌شناختی زیارتگاه‌های شهرستان کاشان، پایان‌نامه دانشگاه آزاد، تهران مرکز.
۵. جیحانی، حمیدرضا، ۱۳۹۷، عکس هوایی محدوده محله گلچقانه کاشان.
۶. دفتر فنی اداره میراث‌فرهنگی و گردشگری کاشان، نقشه محلات تاریخی کاشان.
۷. رضایی، ماشالله (متولد ۱۳۲۶)، ۱۳۹۸، مصاحبه با در محل زیارتگاه گلچقانه، کاشان.
۸. سپهر، عبدالحسین، ۱۳۵۵، مختصر جغرافیای کاشان، به کوشش ایرج افشار، فرهنگ ایران زمین (۲۲).
۹. شریف کاشانی، حبیب‌الله، ۱۳۷۲، لب‌الب‌اللقاب فی‌اللقاب الاطباب، کاشان: مجمع المتوسلین به آل محمد (ص) حسینیّه آیت الله امامت.
۱۰. شهرداری منطقه ۱ کاشان، دو سند ثبتی املاکی از محله گلچقانه.
۱۱. معتمدی کاشانی، سیدحسین، ۱۳۷۸، عزاداری سنتی شیعیان، قم: عصر ظهور.
۱۲. مهندسان مشاور شهر و خانه، ۱۳۷۴، نقشه بازسازی شده کاشان در اواخر دوره قاجار.
۱۳. نراقی، حسن، ۱۳۸۲، آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، تهران: انجمن آثار و مفاخر.
۱۴. دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷، لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران.